

УДК 930.1

Кислюк К. В.

ЦЕ ЗРУЧНЕ ПОНЯТТЯ «ІСТОРІОСОФІЯ»

Статтю присвячено визначенню об'єктивних і суб'єктивних чинників популярності використання в українській історичній традиції поняття «історіософія», яке претендує на статус засадничої філософсько-історичної категорії, хоча його досі не визначено у змістовному відношенні й обширі використання.

За останнє десятиріччя поняття «історіософія» усталилось у вітчизняному історичному знанні. Ми маємо наразі (подаємо дуже вибірково перелік) «історіософію Пантелеймона Куліша» й «історіософію О. С. Хом'якова», «історіософію самоорганізації», «історіософію світової та української історії», «історіософію проектизму», навіть «історіософію маньєризму». Більше того, на одній шанованій спеціалізованій вченій раді захищається кандидатська дисертація «Історіософія Михайла Грушевського», на іншій – «Філософія історії Михайла Грушевського».

При цьому, хоч як це дивно, поняття «історіософія», введене в науковий обіг ще у ХІХ ст., донедавна було поширене тільки в історичній, філософській, публіцистичній та суспільно-політичній думці української діаспори останнього півстоліття. Ані в енциклопедіях радянських часів, ані в іноземних загальних чи спеціалізованих довідкових виданнях знайти його неможливо. За окремими винятками, відсутні необхідні термінологічні розвідки щодо нього [1].

У чому ж полягає зручність цього, на перший погляд, «містечкового» поняття, аби визначати за його допомогою широкий спектр явищ – від історичних поглядів окремих авторів до найза-

гальніших міркувань про українську та світову історію?

Зрозуміло, що критична рефлексія щодо його змісту та обширу застосування можлива не інакше, як у контексті загальних тенденцій розвитку світової гуманітаристики. Тільки в такий спосіб ми зможемо з'ясувати – чи відповідає дане поняття сучасному стану наукових уявлень про те явище, яке воно покликане віддзеркалювати.

Незважаючи на те, що досі не існує загальноприйнятого визначення історіософії, вже можна окреслити «загальні місця», що у своїй сукупності дають змогу розкрити її теоретичний зміст:

1. Історіософія – це теорія історичного процесу, його схеми, періодизації, соціокультурних інституцій тощо.

2. Історіософія просякнута спекулятивністю та суб'єктивністю, які виступають майже системотворчими чинниками при розбудові історіософських схем. Це не реконструкція минулого «як воно було насправді» у певній, логічно впорядкованій, причинно-визначеній послідовності, а намагання показати у химерних сполученнях вигаданих і реальних подій та персоналій, переважно поза зв'язком з джерелами та емпірични-

ми фактами, апіорну схему історії з провіденціальним сенсом. Намагання, яке здебільшого спирається на внутрішнє інтуїтивне переконання історіософа, сформоване всією суперечністю його життя та світогляду.

3. Історіософія має виразну політико-ідеологічну спрямованість на усвідомлення майбутнього народу - як правило, оптимістичного, часто навіть месіанського - у всесвітній історії людства на основі аналізу його історичного минулого та сучасного.

На наш погляд, історіософія є *проміжним* формоутворенням у процесі становлення філософії історії у її класичному вигляді. Це вже *не* теологія історії, оскільки християнський провіденціалізм тут уже частково секуляризований ідеєю історичного призначення певного народу, але ще й *не* філософія історії. Хоча в багатьох працях останніх років ці поняття дуже часто виступають як абсолютно синонімічні, історіософія не може збігатися з філософією історії вже з формального боку — через високий рівень суб'єктивізму міркувань і незацікавленість проблемами історичного знання, що виключає можливість логічної саморефлексії (з іншого боку, завдяки своїй спекулятивності історіософія відрізняється від історичної науки, побудованій на критичному осмисленні першоджерел, тяжіючи саме до теоретичного рівня історичного пізнання).

Через свою ідеологічну заангажованість історіософія, ясна річ, не відповідає позитивістським зразкам науковості XIX - початку XX ст. Однак ідеологічний «проектизм» історіософії видається набагато модернішим за поширену в попередній і тогочасній історіографії ідеалізацію минулого - типову, до речі, для міфологічної свідомості взагалі. У цьому відношенні він укладається в загальне річище лінійно-прогресистського філософсько-історичного дискурсу «від Августина до Гегеля».

У західній інтелектуальній традиції поняттю історіософії відповідають поняття «метаісторія» та «спекулятивна філософія історії» (зрідка - «субстанційна філософія історії»). Перше поняття, спопуляризоване відомою роботою Г. Уайта «Метаісторія» (1973), означає узагальнюючу історичну працю на зразок «Дослідження історії» А. Тойнбі, в якій надзвичайно широкий історичний матеріал упорядковано в історичну схему, достатньо спрощену, аби вона виявилася зрозумілою широкому читачькому загалу. Друге поняття означає філософську дисципліну, підрозділ філософії історії, чий предмет - створення за-

гальної теорії всесвітньо-історичного процесу, на відміну від якої «критична філософія історії» (або «аналітична філософія історії») рефлектує з приводу тих правил, яким мусить підкорятись діяльність історика сама по собі.

Проте метаісторія більшою мірою раціоналізована й об'єктивована тим внутрішнім змістом, який сам по собі прихований в історії і який скеровує перебіг історичного процесу. Історіософія більш суб'єктивована внутрішньою упевненістю її творця («так повинно бути») про існування певної вічної істини. Не дивно, що Г. Грабович, який знаходить в «історичних поглядах Шевченка», «нашого поета і першого історика», за відомим висловом П. Куліша, метаісторизм, цілісну систему художніх образів і суджень, покликаних висловити трансцендентну «правду» про історичне призначення України, відмовляє йому в статусі «метаісторика», як, до речі, й «історіософа». Мовляв, його відчуття минулого «повністю емоційне й сформульоване в структурі міфологічної думки» [2].

З цієї причини історіософія як *така* може існувати лише в національних культурах, де - на перетині справді трагічних обставин їхнього історичного буття й особливих підвищено-емоційних ментальних стереотипів світосприйняття - склалась особлива історична свідомість, особливе трагічне ставлення до своєї історії, сублімоване вірою у світле майбутнє. Тому-то ми можемо вести мову про історіософію як у першу чергу українське та російське явище. Як архетип історичної свідомості (ширше — національної свідомості, часовим виміром якої виступає якраз свідомість історична) історіософське бачення історії має бути віддзеркалене на всіх рівнях історичного пізнання - від національної історіографії до філософії національної ідеї. Тому поряд з історіософськими теоріями в межах історичної науки та філософського знання ми маємо протягом останніх двох століть «художню історіософію: від Миколи Костомарова до Євгена Маланюка» [3].

Щодо поширення поняття «історіософія», то перше, що спадає на думку, — це пояснити його кризовим станом пострадянського історичного знання. Так, за нашими підрахунками, у 1994 - 2003 рр. в Україні було захищено лише два десятки дисертацій, що безпосередньо стосувались філософсько-історичної проблематики, у тому числі — три докторські. За цей самий проміжок часу кількість дисертацій, присвячених виключно творчості П. Юркевича, стрімко наблизилась до половини від цього числа. Серед ди-

сертацій, що були захищені останніми роками в Інституті історії НАН України, за окремими винятками, також немає таких, які б висвітлювали концептуальні, методологічні, джерелознавчі, термінологічні проблеми історичної науки [4]. Наразі українська філософія та історична наука мають чи не єдині ґрунтовні монографію методологічного спрямування й підручник з філософії історії [5]. Цей доробок виглядає скромним у порівнянні з піднесенням філософсько-історичної думки наприкінці XIX - на початку XX ст. й представленим двома десятками фундаментальних праць М. Бердяєва, Р. Віппера, В. Гер'є, М. Кареева, О. Лаппо-Данілевського, Х. Раппопорта, Л. Карсавіна, М. Стасюлевича та ін.

До того ж, наука в незалежній Україні, як «національно свідома», потребувала власного поняттєво-категоріального апарату. Бажано було, щоб він сформувався якомога незалежніше від історичної та філософської термінології часів Радянського Союзу. Як зручно було вирішувати ці проблеми через рецепцію ідей з діаспори, що на додачу допомагало швидко здолати прірву між двома традиціями в осмисленні історії! [6].

Втім, якщо відсторонитися від внутрішньоукраїнської тематики й поглянути на проблему під ширшим кутом зору, то можна побачити й інший бік зручності «історіософії». Історіософський підхід видається архаїчним виключно з точки зору *класичної* філософії історії як інтегрального розділу філософського знання, який би вивчав органічну єдність історії як процесу й історії як науки, теорії історичного процесу й теорії історичного пізнання. Адже історія безпосередніми її сучасниками (котрі відіграють одночасно роль її творців) сприймається лише у плині життя й концептуалізується як процес в абстрагованому мисленні того, хто її вивчає, причому на її концептуалізації позначаються радше не особливості самого історичного буття, а особливості історичного пізнання.

Натомість в останню чверть XX ст. значного поширення набула ідея «кінця історії» (остання редакція - Ф. Фукуяма) [7]. Ця ідея якраз у нашому розумінні є ідеєю кінця *історії як процесу*. Це - кінець тотожності логічного й історичного, іншими словами, кінець можливості зрозуміти історію як єдиний взаємопов'язаний у всесвітньо-історичному плані процес, спрямований на реалізацію іманентно властивої йому телеологічної мети. Саме в такий спосіб було вибудовано класичну філософію історії Гегеля, що, з нашої точки зору, залишається в історії захід-

ної філософії чи не єдиним зразком філософії історії як такої.

Така ситуація спричинюється детемпоралізацією історичної реальності в умовах сучасного інформаційного суспільства [8], помножену на глобалізацію як опростіщення небувалого масштабу. Відтоді руйнується «весь часу», синхронія соціально-історичного часу, тобто часу перебігу історичних подій і життя людей, і метричного у відношенні до нього календарно-астрономічного часу. Останнім притулком людини залишається особистий екзистенційний час, у порівнянні з яким історія уподібнюється до розповіді (*récit*), нескінченного цитування, що стверджує свою реальність лише в психологічному моменті повторюваності.

У таких умовах історичному знанню залишається тільки оголосити про кінець *історії як науки*. Він може проявляти себе в різноманітних формах, насамперед, у відмові від побудови лінейних історичних схем, визнанні принципової альтернативності й синергетичної невизначеності історії. Концепція «всесвітньої історії» (*universelle*), на якій будувалася хронікальна західно-європейська історіографія ще з часів Євсевія Кесарійського та Ієроніма (кінець III - IV ст.), поступилась місцем спершу теорії «загальної історії» (*totale, generale*) [9], а з 1980-х - 1990-х рр. - «мікроісторії». Адепти цього напрямку вважають, що в кожній «мікроісторичній» ситуації «загальне» неповторним чином трансформується у процесі взаємодії її учасників [10].

Як найважливіший інструмент мікроісторичного дослідження, тріумфує «відродження наративу» (*revival of narrative*). Натомість загальмовано процес квантифікації, «кліометризації» історії. Увага до найзагальніших принципів історичного пізнання змінюється деталізованою розробкою прикладних проблем історичного дослідження [11]. Одне слово, віднині «ми вільні зрозуміти історію як завгодно, а тому робити з неї все, що заманеться» [12].

Філософія історії вже не згадується, як ще століття тому, серед розділів (*the branches*) філософського знання - таких як логіка, етика чи метафізика. Вона зводиться до областей філософської думки (*philosophy of fields*), в яких остання намагається лише визначитися з основними принципами, базовими категоріями, методами організації дослідження [13].

Причини цього явища пояснюються по-різному, часто з діаметрально протилежних позицій. Можна звинувачувати західних авторів у вико-

нанні соціального замовлення на шарівську акцію з обґрунтування повновладного становища західної цивілізації у сучасному світі (О. С. Панарін). Можна посилаєсь, як це роблять постмодерністи, на внутрішню логіку філософської думки. Вона буцімто вичерпала класичні метафізичні, «фало-фоно-логосцентричні» (Ж. Дерріда) й ідеологічні, у вигляді «метаповідань» про загальне визволення людства (Ж. Ліотар), штенції свого розвитку, причому вичерпала саме після того, як стало зрозумілим: спонукуваний штучними, занадто абстрактними філософсько-історичними конструкціями в епоху Модерну (кінець XVIII - XX ст.) історичний процес вийшов з-під раціонального контролю. Цікаво, що для постмодерністів їхній релятивізм і скептицизм є лише виявом «радикального історизму», засобом «деконструкції» зовні визначальних, але насправді історично мінливих структур нашого мислення.

Нарешті, не можна, на наш погляд, забувати й про те, що впродовж двох останніх століть, коли існувала історія як наука (історична наука), сталося, без перебільшення, «вибухоподібне» розширення обсягів історичного знання як «вшир», так і «вглиб». «Ушир» воно збільшилося за рахунок збирання фактичного матеріалу з історії та культури багатьох країн і народів Азії, Африки, Латинської Америки та Океанії і деталізації первісної і ранньочивілізаційної історії людства (лише тривалість останньої збільшилась від 4 до 10 тисяч років до н. е.). Розширення «вглиб» було пов'язане з удосконаленням методології історичного дослідження, що раніше базувалось виключно на опрацюванні хронік і повідомлень давніх авторів методом «ножиць і клею», за влучною метафорою Р. Коллінґвуда, включенням у предмет історичної науки, до усталеної й освяченої попередньою тисячолітньою традицією «території історика», таких пластів і зрізів життя будь-якого суспільства чи окремо взятої людини, на які до цього практично не зверталась увага (культурна специфіка, матеріальний уклад повсякдення, особливості мислення і світосприйняття). Зрозуміло, що інерційне прикладання до нового знання старих концепцій миттєво продемонструвало їхню повну або часткову евристичну неспроможність.

Нарешті, ми маємо типовий для будь-якої галузі наукової діяльності індустріальної епохи «історіографічний вибух» (підраховано, наприклад, що наприкінці XX ст. кількість спеціалістів, що вивчають минуле, перевищувала загальну

кількість істориків, починаючи від Геродота й закінчуючи 1960 роком). Наслідком цього «вибуху» була «історія в уламках». До того ж, на думку постмодерністів, це призводить і до помітного перевиробництва у галузі історичного знання, внаслідок якого втрачається безпосередній зв'язок з минулим, заснований на аналізі текстів різноманітних першоджерел: «...у нас немає більше ні текстів, ні минулого, залишилися тільки їхні трактування» [14].

Ось так *суб'єктивно* зручне поняття «історіософії» виявляється ще й *об'єктивно* відповідним, назвемо її так, «філософії історії» кінця історії. Тому слід чекати, що у найближчій перспективі воно для української інтелектуальної традиції залишатиметься засадничим.

Сказане не виключає, що у нас історіософський «поступ» обертається на «поспіх» у розв'язанні надскладних проблем сучасного історичного знання. Серед чинників поширення історіософії продовжують переважати суб'єктивні впливи. «Історіософія» приваблює помітною логічною «полегшеністю» у порівнянні з філософією історії. Дослідникові, особливо без філософського вишколу чи просто без достатнього теоретико-методологічного смаку, значно простіше спуститись до історіософії, аніж підніматись до рівня «українського Гегеля», аби перетворити історіософію на «філософію історії» на західний штиб.

Апріорність, а іноді й поверховість багатьох історіософських схем робить їх дуже гнучкими й легко пристосовуваними до будь-яких популярних філософсько-історичних концепцій. Такий синкретизм, який дуже легко простежити у відповідній рубриці дисертаційних досліджень, неможливо пояснити з точки зору класичної філософії історії, проте дуже просто обґрунтувати в суто історіософський спосіб.

Звичайно, зустрічаються заклики до української історіософії «подорослішати». Тобто вирішувати не тільки ідеологічні чи художньо-естетичні, а й епістемологічні завдання — узгоджувати загальнотеоретичне бачення дослідником історії як процесу з його розумінням історії як науки про закони й принципи історичного поступу на основі історичних фактів, здобутих із першоджерел завдяки використанню спеціальних наукових методів [15]. Зрештою, нехай усі висновки історіософа й надалі залишатимуться абстракціями або інтуїтивними натхненнями: «Все це не повинно бентежити. Запропоновані гіпотези рано чи пізно будуть перевірені спеціальними досліджен-

нями. І навіть коли згодом якась із них буде відкинута, вона все ж зробить свою справу, бо стимулюватиме наукові пошуки» [16].

Єдине, що втішає - українська історіософія

все ж таки далека від «історичної міфології», яка пишно квітнула у нас особливо в першій половині 1990-х рр. [17].

1. Колесников К. М. Українська історична наука та історіософія на рубежі XIX-XX ст. Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський держ. ун-т, Дніпропетровськ, 1999.- 18 с.
2. Грабович Г. Шевченко як міфотворець: Семантика символів у творчості поета.- К., 1991.- С. 180.
3. Див.: Астаф'єв А. Художня історіософія: від Миколи Костомарова до Євгена Маланюка // Слово і час.- 1997.- № 2.- С. 6-13.
4. Ресніт О. П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Український історичний журнал.- 1999.- № 3.- С. 6.
5. Див.: Захківняк Л. Методологія історії. Від давнини до сучасності.- Львів, 1999; Бойченко І. В. Філософія історії: Підручник.- К., 2000.- 723 с
6. Пострадянська інтелектуальна традиція, скоріш за все, завдячує популяризації поняття «історіософія» проф. О. Прицаку. Саме він чи не найпершим ознайомив з цим поняттям українську наукову громадськість у своїх працях та виступах на найважливіших наукових форумах.
7. Із тим доповненням, що мова йде не про наявний стан речей, а лише про те, що «ліберальна демократія й вільна торгівля становлять ... найкращий з існуючих альтернативних способів організації людських суспільств». Francis Fukuyama. The End of History, Five Year Later II Theory and History.- 1995.- V. 34.- № 2.- P. 29.
8. Фундаментальні вияви детемпоралізації; див. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура.- М., 2000.- С. 431-432.
9. Теоретичне обґрунтування й практичну реалізацію ця концепція дістала в діяльності провідного напрямку світової історичної науки - французького історичного руху «Анналіс», особливо його етапу кінця 40-х - кінця 60-х рр., тісно пов'язаного з іменем Ф. Броделя. Тотальна історія вимагала завдяки використанню між-дисциплінарного підходу гранично широкого охоплення всіх сфер людського суспільства - економічної, політичної, соціальної, духовної «у їхніх взаєминах, їхніх залежностях, їхньому взаємному перекритті, з численними кореляціями й змінними величинами, властивими кожній групі». Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV-XVIII ст.: У 3-х т.- К., 1997.- Т. 2. Ігри обміну.- С. 389.
10. Див.: Бессмертный Ю. Л. Как же писать историю? Методологические веяния во французской историографии 1994-1997 гг. // Новая и новейшая история.- 1998.- № 4.- С. 29-42.
11. Остання тенденція, наприклад, засвідчується аналізом змісту провідного міжнародного журналу філософсько-історичного спрямування «Theory and History». Див. Хлуднеєв С, В. Обзор журнала «История и теория» // Вопросы философии.- 2003.- № 7.- С. 182-184.
12. Уайт Х. Мстаистория: Историческое воображение в Европе XIX века.- Екатеринбург, 2002.- С. 53.
13. The World Book Encyclopedia.- V. 15.- P. 383.
14. Анкерсмит Р. Ф. Историография и постмодернизм // Современные методы преподавания новейшей истории.- М., 1996.- С. 143.
15. Потульницький В. М, Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII-XIX ст.- К., 2002.- С. 15.
16. Кремень В., Табачник Дм., Ткаченко В. Україна: Альтернативи поступу (Критика історичного досвіду).- К., 1996.- С. 22.
17. Про конкретні її прояви див.: Історична міфологія в сучасній українській культурі.- К., 1998.- 234 с

Kostyantyn Kysliuk

THIS IS A COMFORTABLE NOTION «HISTORIOSOPHIA»

The article is devoted to determination of objective and subjective factors of using popularity in Ukrainian historical tradition of notion «historiosophia». Historiosophia pretends to be the most principal philosophically-historic category, but it not defined in its contain so far, as in the field of using.